

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆՔ

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

Ինախօսութիւն բառն՝ իւր ընդարձակ իմաստովն և ըստ իւր ստուգարանութեան (*ἀρχαῖος-ἀγῶς*)՝ կը նշանակէ ուսումն քովանդակ հնութեանց։ Իսկ իւր անձուկ առմամբն, Հնախօսութիւն կը նշանակէ գիտութիւն որ և է նախկին յիշատակարանաց։ Ուստի կ'իմացունին այսու բառիւ այլ և այլ տեսակը կամ մասնագիտութիւնը հնախօսական ուսման, որոնք՝ ըստ զանազանութեան առարկայից՝ այլ և այլ անուամբ կը տարբերին յիւրերաց։

Հնախօսութեան գիտութիւնն՝ մի այնպիսի ուսումն է, որ թէ կը զուարճացընէ մարդու միտքը և թէ շատ օգուտներ և կարևոր տեղեկութիւններ կ'ընծայէ։ Յիրաւի, կը տանի նա զմեզ դէպ 'ի նախնական ժամանակները և մինչև 'ի սկիզբն մարդկային ընկերութեանց։ Կը բանայ մեր աչաց առջև քաղաքականութեան զարգացման պատկերները և այնու հմուտ և տեղեակ կ'ընէ զմեզ նախնի ժողովրդոց բարուց, անոնց կրօնական դաւանութեանց, կարծեաց, արուեստից և ճարտարութեանց։ Կ'ուսուցունէ նա մեզ իւրաքանչիւր ազգաց յիշատակարաններուն ոճը, և զանազան ժամանակները՝ որոց կը վերաբերին ճարտարապետական զանազան ոճերն։ Կը լուծէ նա նախկին պատմութեանց բոլոր տարակոյտները, և միայն բանիք աւանդեալ դէպքերը աւելի ևս զգալի կ'ընէ մեզ՝ օրինակաւ իւրիք իրականացներով զանոնք։ — Կրօնական հնախօսութիւնն՝ թէպէտ առանձին ոճ կամ ճիւղ չի ներկայանար մեզ, սակայն հնագիտական ուսման ամենէն աւելի նուիրական մասն է։ Վասն զի անոր մէջ կը նկատուի ոչ միայն իւրաքանչիւր ազգաց ունեցած ճաշակն և հանճարն ճարտարապետական արուեստին մէջ, այլ և նոցա կրօնական զգացումները, յաճախ ևս անոնց պաշտած աստուածքը և պաշտամունքները։

Հին աշխարհաց մէջ նախ քան զամենն ընդառաջ կ'ենէն մեզ Եգիպտոս իւր այնքան բազմամիլ և ճոխ յիշատակարաններով, որոնք կարող են անբաւ նիւթ մատակարարել հնագիտաց քննութեան համար, Հերոդոտոս՝ որ Հայր պատմութեան կը կոչուի, և երբեմն ևս Հայր պատմեան, այնքան բազմամիլ նկարագրութիւններ թողած է մեզ, որք նախ սկզբան առասպելք կը թուէին բազմաց, այլ յետոյ ճանապարհորդաց քննութեամբք ստուգուեցաւ անոնց ճշմարիտ լինելը։ Անդ գտնուեցան այն հուշակաւոր մեհակներ միակտուր սեղանքն զորս կը յիշատակէ Հերոդոտոս. գտնուեցան դարձեալ Քառնաքի և Լուքսորի տաճարին աւերակներն, կոթողներն, սփինքսներն, բուրգերն, Գահրէի գղեական և միակտուր տաճարն իզամպուլի, զոր զուտաւ Պեյցանի. ուստի բոլոր այս հակայածն աւերակներս կ'ապացուցանեն մեզ, թէ Եգիպտոսիք որքան կարևորութիւն կու տային այս պիսի ճարտարապետական յիշատակարանաց։

Քուսի վերը, մի քանի մղոն տարածութեան տեղւոյ մէջ տափարակ դաշտէ մի կ'անցնի ճանապարհն. և ապա քարաժայռներն կը մտնենան գետոյն, դարձեալ անկէց խոտորելու համար, երբ ճանապարհորդն կը կտրէ այս անցքս, կը բացուի անոր աչաց առջև մի այնպիսի հրաշալի պատկեր, որոյ նմանը չի գտնուիր աշխարհիս վերայ. սա լայնածաւալ դաշտ մի է, որոյ գրեթէ բովանդակ տարածութիւնն սքանչելի աւերակներով ծածկուած է։ Այն դաշտն է սա՛ ուր կայր երբեմն կանգուն թեքէ հարիւդոնեան քաղաքն, որ 400 տուպարէ՛ղ՝ շրջապատ ունէր. որոյ հիմնարկութիւնն մինչև նախապատմական դարերը կ'ենէն։ Յիրաւի հնոց կարգէ դուրս գովասանքներն ա. նոր հրաշալեաց վրայօք անհաւատալի պիտի թուէին, եթէ մինչև ցարդ կանգուն մնացած աւերակներն չվկայէին մեզ, թէ այն բովանդակ նախկին նկարագրութիւնք բնաւ իրականութեան չեն հաւասարիր, այլ և շատ ստոր կը մնան քան զայնս։ Առասպելեալ ժամանակի մը այս յիշատակարանքս իրենց անբաւութեամբ կը նսեմացնեն այն ամէն բան՝ զոր արուեստն և ճոխութիւն կրցեր են երբեք յառաջ բերել։ Առաջին հայեցուածով դիտողն կը տեսնայ խառնակութիւն մի բազում կամարածն արահից, կոթողներու, սեանց, որոնք ամէնքն ալ հակայածն կամբառնան ՚ի վեր քան զարմուենիս։ Այլ ապա որոշակի կը տեսնէ աշակողմեան գետեզեր վրայ կանգուն կեցած փառնաքի և Լուքսորի պալատներն, իսկ գետոյն ձախակողմեան եզերաց վրայ, Մէտինէ — Ապու և Ռսիմանդրեայ շիրիմն, նոյնպէս ընդուն վրայ քանդակեալ մեծերատուն։

Քառնաքի աւերակներն իրենց մեծութեամբը՝ կը գերազանցեն

1. Ապարեզ (յ. տօճիօն) ճանապարհորդական հին շափ մ'էր Յունաց. ամենէն աւելի գործածականն էր ոյիմնիական ապարեզ որ կը հաւատարէր 185 մէրէից։

քան զաւերակս թերէի: Անոնց շրջապատն 5,000 մեզրէն աւելի է: Երբ հոն կը հասնի ճանապարհորդն հիւսիս — արեւելեան կողմէն, կը գտնէ երկայն ուղի մի յաղթանդամ սփինքսներու, որ կը տանի դէպ 'ի կամարակապ սրահից շարքը, որոյ ճակատն զարդարեալ է նոյն պէս հսկայաձև արձաններով: Շինուածքն նշանաւոր է ոչ միայն իւր ընդարձակ մեծութեամբն, այլ և իւր նիւթոց զանազանութեամբն. այլ աւելի քան զամէն բան այս հսկայաձև պալատին աւերակաց մէջ հրաշալիին է՝ 70 ոտնաչափ բարձրութեամբ կանգնած կոթողներու ուղին, թէպէտ և բոլոր կոթողք կործանած են. դարձեալ նշանաւոր է սրահն՝ որոյ երկայնութիւնն է 318 ոտնաչափ և լայնութիւնն 159. այս սրահիս հիմը դրուած է 133 սեանց վերայ, յորոց իւրաքանչիւրն 70 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի և 11 ոտք տրամագիծ: Բոլոր քանդակները գունազոյնք են, որոց կենդանի պայծառութիւնն դեռ ևս կը զարմացնեն զտեսողս: Այս հրաշալի մետցորդքս այնպիսի իմն ազդեցութիւն կ'ընեն մարդու վրայ, որ ըստ Տընոնի, երբ գաղղիացի զինուորներն զանոնք տեսան, ափշած մնացին՝ իբր թէ ելեքտական հարուածոյ ազդեցութիւնը կրէին: Դարձեալ երբ Պեւցոնի տեսաւ. զանոնք, իրեն այնպէս երեցաւ թէ ժամանակաւ հըսկայից բնակած քաղաք մի կը մտնէ, և թէ միւս աշխարհիս կողմէ, ինչն բոլորովին առանձնացած ըլլայ. և մի քանի վայրկենի միջոց տարակուսեցաւ, թէ արդեօք դեռ երկրին վրայ կը գտնուի ինքն, թէ ուրիշ միւրապի մը մէջ փոխադրուած է:

Եթէ Քառնաքի աւերակներն իրենց ընդարձակութեամբ և մեծութեամբ կը գերազանցեն քան զայլ աւերակս թերէի, սակայն Լուքսորի մեհնանն իրեն գեղեցկութեամբ գերազանց է քան զայնս: Հոն կը հասնի ճանապարհորդն՝ անցնելով հոմանուն գիւղէ մը, որոյ խեղճ տնակներն տարօրինակ հակապատկեր մի կը կազմեն անցեալ դարուց յիշատակարանաց հետ: Վերջապէս կը նշմարուի կամարակապ սրահն, որոյ երկու կողմերը կը բարձրանան եգիպտական երկու գեղեցիկ կոթողք, յորոց միոյն բարձրութիւնն է 72 ոտնաչափ և միւսոյն 75. այժմ առաջիկին կը զարդարէ փարիզու Տը-լա-Գոնգորտ հրապարակը, իսկ միւսն կը գտնուի 'ի Լոնտրա: Այս կոթողներս ժամանակաւ չորս հսկայաձև արձաններ կը կրէին իրենց վրայ, այլ այժմ բոլորովին խորտակած և թաղուած են աւազին մէջ: Անոնցմէ երկուքն զրեթէ 44 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին և միւս երկուքն 30 ոտնաչափ. ամէնն ալ կրանիտի միակտուր քարերով շինուած են: Գլխաւոր գուռն 200 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի և գետնին այժմեան յատակէն մինչև 57 ոտնաչափ վեր կը բարձրանայ, նոյնպէս ներքին կողմն կը ներկայացնէ մեզ արտաքոյ կարգի համեմատութիւններ: Հոն կը տեսնուին 200 էն աւելի սիւն այլ և այլ չափերով, յորոց բազումք 10 ոտնաչափ տրամագիծ ունին, մեծ մասն դեռ

ամբողջ կեցած են: Բայց այս չէնքիս ամենէն աւելի նշանաւոր բանն է՝ քանդակներու չափազանց ճոխութիւնն, որով զարդարուած են կոթողք, որմբ և բովանդակ յարկերն: Եւ դարձեալ այնպիսի խնամք քով և այնքան ճարտարութեամբ շինուած են, և այնպիսի նուրբ աւուեստիւ քանդակեալ են, որ տեսնողքն պիտի կարծեն զանոնք ամենաճարտար փորագրչի մի ձեռագործ: Այս քանդակներս կը ներկայացնեն մեզ այն թագաւորաց պատմութիւնն և յաղթանակներն՝ որք կանգնեցին են այս տաճարը: Նոյնպէս Նեղոսի արևմտեան կամ լիբէական եզերքը լի է յիշատակարանք, որք նախկին Թեբէի կը վերաբերին: Բայց ամենէն աւելի նշանաւորքն են Ուիմանդիոսայ գերեզմանն և Մէտիկէ-Ապոլոնի մենեանն: Ասոնցմէ ինչ ինչ մասունք շատ լաւ պահուած են. ոսկին, կապուտակն, և ուրիշ այլ և այլ գոյներ, որոնցմով գեղեցիկ կերպով զարդարուեր են անոնք, կը փայլին միշտ կենդանի պայծառութեամբ: Առաջնոյն մօտ երկու հըրաշալի անդրիք ևս կան, որք թէպէտ գետին զլորեր են, սակայն այնու հանդերձ 61 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին: չէնքին ներսը կը գտնուի մի այլ երրորդ հսկայածև արձան, մեծաւ մասամբ ջախջախուած, որոյ կոտորներն գետնին վրայ ասգիս անդին սքփուուած՝ կըրկէսի գաղափար կու տան: Այս արձանիս ականջն երեք ոտնաչափ երկայնութիւն ունի. իսկ երկու ուսոց մէջ գտնուած միջոցն է 22 ոտնաչափ. ոսն արձանս՝ խոշոր միակտուր կրանիտէ շինուած՝ պէտք է որ իւր ամբողջութեան մէջ մէկ միլիոն քիլոգրամ կշռած ըլլայ:

Թուի թէ արտաքին երկու հսկայածև արձաններէն մին, ինչպէս վրան գտնուած արձանագրութիւններէն կերևի, Մեթոնի հռչակաւոր արձանն ըլլայ, որոյ համար հիներն կ'աւանդեն թէ բերնէն ներդաշնակաւոր ձայներ կը հնչէին, երբ արեգական առաջին ճառագայթքն իւր վերայ կը ցլշնային: Ուիլքինսըն ստուգեր է որ այս երևոյթս յառաջ կու գայ այն հսկայածև արձանին մէջ գտնուած հընչող քարէ մը, զոր երկաթեայ գաւազանաւ կը բաղխէր՝ արձանին ներսը պահուըտած մարդ մի: Այս հսկայածև արձանս է Ամենոփիս Գ^Բ. անդրին, որ յառաջ քան զմեր թուականը 1680 տարւոյն ժամանակները կը թագաւորէր: Նորա ահագին գլուխն՝ որ շատ նշանաւոր է իւր գեղեցկութեամբն, և եգիպտական քանդակագործութեան հըրաշակերտը կրնայ համարուիլ, այժմ լոնտրայի հնութեանց թանգարանին գեղեցիկ զարդերէն մին է. կշիռն է 12 քիլոգրամ:

Արդ կը մնայ մեզ խօսիլ Թեբէի դամբանաց վրայ: Յիւրաի բովանդակ Արեւելքի մէջ մեռելոց յատուկ յարգութիւն և պաշտօն մի կ'ընծայուի, բայց այս բանիս նկատմամբ ոչ մի ժողովուրդ չի հաւասարիւր Եգիպտացոց: Այն ամէն տեղ ուր քաղքի մը աւերակաց կը պատահիմք, կրնամք ստոյգ ըլլալ որ անդ մերձակայ լեռանց մէջ ընդարձակ գերեզմաններ շինուած ըլլան: Թեբէի մէջ գտնուած չիբիմբ,

ուրիշ տեղերու գերեզմաններէն աւելի բազմաթիւ են, աւելի ընդարձակ և ճոխ, լիբէական լիրանց չղթայն, որ երկու փարսախէն աւելի տարածութեամբ կը ներկայացնէ 3 — 400 ոտնաչափ զազաթ, նային բարձրութիւն կրային քարաժայռից, յատկապէս կը պատշաճի դամբաններ շինելու: Եգիպտացւոց սոյն ստորերկրեայ ձեռագործք կը մրցին գոգցես այն յիշատակարանաց հետ՝ զորս նոյն ժողովուրդն երկրին երեսը կառուցեր է: Երկայն գետնափոր ճանապարհք կը տանին ընդարձակ և ճոխ կերպով զարդարուած բնակարանաց մէջ, յորս կարգաւ զետեղուած են բոլոր դազաղներն: Մեռելոյն չորս կողմը նկարուած են այն առարկայից պատկերներն, զորս կը սիրէր նա և կամ յորս կը պարապէր իւր կենաց մէջ: Անդ կը տեսնուին նկարուած այն հնարագիւտ ազգին քաղաքական կենաց բովանդակ կարելի տեսարաններն: Սենեակք և մերձակայ ճանապարհաց անցքերն ունին իրենց մէջ անթիւ մուսիաներ, որոնք զարմանալի կերպով լաւ պահուած են մինչև ցայժմ: այս զմուսեալ դիակներս պատատուած են կպրոտած կտաններու կամ բամբակներու մէջ. և այնպիսի ճարտար արուեստով դրուած են, որ կը պահուին առանց ամենեկին իրենց կերպարանաց գծադրութիւնը այլափոխելու, և մինչև անգամ մարմնոյն ամենափոքրիկ մասերն ևս: Այս կտաններուն ծալքերուն մէջ երբեմն կը գտնուին մեհենադրոշմ տառերով պրտուեղէն ձեռագիրներ:

Հին Եգիպտացիք ամենայն զգուշութիւն 'ի գործ կը դնէին և կ'արգելուին որ ոչ ոք մոնայ մեռելոց բնակարանին մէջ: Անոր մուտքըն ամենայն խնամով լայն քարերով փակուած էին. և այնքան լաւ ագուցեալ էին քարերն՝ որ շատ դժուարին էր զանոնք յիբերաց զատիլ. սակայն ճանապարհորդաց հետաքրքրութիւնն և Արաբաց ընդադրողութիւնն, որոնք կը համարէին միշտ թէ պէտք է այս գերեզմաններս լի ըլլան Կանձուք, շատ անգամ յաջողած են բառնալ այս արգելներս և բանալ:

Այս ճարտարապետութիւնս այնու զարմանալի է և նշանաւոր, որ մասանց անհամեմատութիւն չի տեսնուիր, և թէ մեծութիւն և նորանշան յանդգնութիւն միացեր են իրերաց հետ: Իրենց շէնքերը աղիւսէ քարերով և կամ կրանիտէ շինուած են: Մնոնց սիւներն են բոլորաձևք և կամ բազմանկիւնիք, ամենակարճք, և սովորաբար նուիրական տառիւք լի են: Խոյակներն զանազան ձևերով են, երբեմն արմաւենեօք զարդարեալ, որով սակաւ մի կը նմանին կորնթացւոց խոյակաց: Սիւնամէջքն և դրանց և պատուհանաց վերին մասերն ուղղազիծք են: Շէնքերն առանց եռանկիւնաձև զարդուց են և պատշգամբերով կը վերջանան:

Բնադրույմն պարսկական արուեստին: — Պ. ֆէրրոյ, որ աշխատակցութեամբ Պ. Շիբիէի կը հրատարակէ զՊառլամենտի Երեսօրէնը, կը սկսի ընթերցել իր ճառն քաղեալ 'ի հինգերորդ հատորոյ յիշեալ գործոյն: Այս կտորս ընդհանուր մի հայեացքով կ'որոշէ և 'ի մի կը հաւաքէ զբնադրոյմն պարսկական արուեստին, կանխապէս ուսումնասիրեալք առ մեզ հասած շինուածոց մնացորդաց վրայ:

Նախ ճարտարապետութիւնն, որ ճոխապէս կը հանդիսանայ 'ի տաճարս և մանաւանդ յապարանս թագաւորաց, կը գրաւէ մեր ուշադրութիւնն պատկառելի զանգուածօք՝ կառուցեալք 'ի վերայ բարձրաւանդակ ճեմելեաց, զորս կը միացնեն մեծակառոյց սանդուղք, թուի թէ այս շինուածք՝ որք մեծվայելչութեամբ կ'ամբառնան յերեսս դաշտին, կեցած են անդ ցուցնելու համար այն անդունդը, որ կը բաժնէ զթագաւորն, ցոլացումն աստուածային փառաց, իր Ժողովրդէն՝ որ խոնարհեալ յոտս կը դողայ իր ձայնէն:

Մասանց յարակցութեան, զարդարանքի, ծրագրի, ընդհանուր ձևոց քանդակագործութեան և պատկերահանութեան մէջ, պարսկա. յին արուեստն (պէտք է իմանալ ոսկեդարու արուեստը, մեր թուականէն վեց դար առաջ) ակամայ իսկ կը խոստովանի, որ մասամբ հետեւութիւն է եգիպտական, քաղղէական, ասորական և նոյն իսկ յունական գործոց: Այս արուեստս ոչ նախնական է և ոչ պարզ, սակայն պէտք է խոստովանիլ որ ունի իւր եզականութիւնը և իւր ճաշակն. նոյն իսկ իւր նմանութեանց մէջ կը ցուցնէ միշտ ազատ գործել մը, հմուտ, փափուկ և ճարտար ձեռք մը, վերջապէս դեռ այլ ուրիշ բազմաթիւ յատկութիւնք, որ իրեն եզական կերպարանք և գրեթէ յատուկ գեղեցկութիւն մը կու տան:

Մատենագիրք ուզեր են սահմանել այն ազգերն՝ յորոց Պարսիկք փոխ առեր են ինչ ինչ 'ի ճարտարապետութեան, իրկիրն ունի առատութեամբ քարեր 'ի պէտս շինուածոց. սակայն գործածութիւնն կաւոյ 'ի պէտս աղիւտոյ, քաղղէական նմանութիւն մի է: Հարթ քանդակք՝ որպէս 'ի Նինուէ եգեալք հարթ հաւասարք գետնոյ, թեւաւոր գունտն, սկայագործ անդրիններն՝ որք կը հային յարահետս ճանապարհաց, և շքադիր անձանց բազմութիւնն, կը յիշեցնեն մեզ քաղղէ-ասորի քանդակներն: Պէտք է յիշենք աստ և զսինս, որք նորութիւն են ասիական արուեստին մէջ. նախնի շինուածոց այն տձև և անգոր սեանց վրայ չէ խօսքերնիս. աստ կը վայելչանան, կը գեղեցկանան և կը կազմեն զարդարանքի մեծ մաս մը իրենց շերտաւոր փորուածովք և ոլորածոյ խոյակօք: Շնորհիւ այս սեանց՝ ձեռունք կ'երկարին և կը լայնանան, սրահք կ'ընդարձակին և գեղեցիկ և զարմանալի հեռապատկերներ կը ձևացնեն:

Կամբիւսեայ Եգիպտոսի տիրելն, և Թեբէի և Մեմփիսի հրաշալի

տաճարաց և պալատանց գեղեցիկ տեսարանն ական յայտնի կը բացատրեն մեզ պարսկական այս երկրորդ փոխառութեան պատճառը. և այս փոխառութիւնս այնքան անժխտելի է, որ նոյն իսկ 'ի Պերսեպոլիս և 'ի Շոշաստան կը գտնենք « զպարսկացն եգիպտական »: Մանաւանդ ստուգիւ գիտենք, վկայութեամբ Դիոդորեայ, որ եգիպտացի ճարտարագէտը և արուեստաւորը աշխատեր են յերկուս վերոյիշեալ մայրաքաղաքս մեծ արքային. 'ի Պերսեպոլիս՝ եգիպտական պարանոցն զատ օրինակեալ կը գտնենք նաև զշրջանակն եգիպտական: Դամբանք 'ի սկզբան բարձրացեալք 'ի վերայ գետնոյ, յետոյ կը գտնենք գրեթէ ըստ եգիպտական ոճոյ փոխեալք ի ստորերկրեայ գետնադամբանս:

Աւանդութիւնն կը յիշեցնէ մեզ, թէ Դարեհի ժամանակ յոնիացի արուեստագէտը փորագրեր են 'ի վերայ պղնձոյ, քանդակեր են քարանց վերայ և 'ի Պարսս զանազան շէնքեր կառուցեր են: Սակայն հելլենական արուեստին հետքն սակաւաթիւ են աստ. այս արուեստս՝ որ յետոյ ունեցաւ իր փառաւոր և շքեղ հրաշակերտները, չէր կրցած գեռ այն ազդեցութիւնն ունենալ պարսկական արուեստին վրայ՝ ինչպէս նախայիշատակեալքն: Դեռ ինքն իսկ ընդհանուր և անհարթ ձևակերպութեանց մէջ էր. ճարտարապետութիւնն քանդակագործութեանէ աւելի կրեց յունական ազդեցութիւնը. դրանց և պատուհանաց պսակք, սեանց կոճակք, ողնեակք, եթէ այս ամէնը մօտանց քննենք՝ կը տեսնենք որ ներշնչեալք են և գրեթէ օրինակեալք 'ի հելլենական արուեստէ:

Պ. Մէնան քննելով Տիէօլաֆուայի շինած ծրագիրն Կիւրոսի գերեզմանին, կ'ըսէ, թէ թագաւորին ձեռքը գտնուած առարկայն՝ չէ մի առարկայ, այլ շարք մի նշանատառից՝ որք թերևս կը կազմեն իշխանին անունը. Պ. Փէրրօ ևս կը հաստատէ որ թէ լուսանկարն և թէ զծագրեալ պատկերն միաբան կը ցուցնեն 'ի ձեռին Կիւրոսի առարկայ մը, զոր գեռ ստուգելն անկարելի եղեր է:

